

ORTAQ KEÇMİŞDƏN ORTAQ GƏLƏCƏYƏ

ÇARİZMİN İŞGƏLÇİLİK SİYASƏTİ ÜMUMTÜRK TARİXİ KONTEKSTİNDƏ

⇒ Əvvəlki ötən aylarda

Kazanlıların silahlı müqavimət yolu tutmaları Moskvada qəzəblə qarşılanmış, çar İvan dərhal "böyük yürüş"ə hazırlıq emri vermişdi. Sviyajska silah-sürsət, toplar getirilir, eyni zamanda, Kazana son və qəti hücum üçün beynəlxalq vəziyyətin münasib olub-olmaması da araşdırılır. Təhlükə yalnız Kırım xanlığından gözənilə bilirdi. Polşa-Litva knyazlığı ilə təzəlikcə razılığa əldə olunmuşdu, eston-alman qüvvələrinin Moskvaya qarşı çıxmağa ehtimalı isə yox dərəcəsində idi. Kırım ordusunun qarşısını almaq məqsədilə Kolonna ətrafında zəruri sayda hərbi qüvvə yerləşdirilmişdi. Kırım xanı Dövlet Gireyün də, görünür, öz hesabı vardı, amma hadisələrin gedişi onun yanlışlığını göstərmişdi. Dövlet xan yayın otlarında göşərməyə və üç minlik yenicəri bölüyü və bir neçə top ilə Moskva knyazlığı ərazisinə soxulmuş və Tulağa qədər irəliləmiş, lakin nə şəhəri almış, nə də Kazan ətrafında yaranmış vəziyyəti dəyişə bilmişdi. Dövlet xan rus qoşunlarının artıq Kazana doğru hərəkətə başladığını düşünmüşdü, amma belə deyildi. O, gözləməyidi halda güclü müqavimətlə rastlaşmış, Tuların mühasirəsini yarımçıq qoymuş və geri çəkilməyə məcbur olmuşdu. Kırımın ikinci bir qolu isə bundan xəbərsiz tutmadığından mühasirəyə düşüb, darmadağın edilmiş, sağ qalanlar xəyli silah-səlahə və bir neçə topu meydana qoyaraq, canlarını götürüb qaçmışdılar. Ruslar yalnız Dövlet xan sarıdan arxaıyn oluddan sonra Kazan üzərinə yürüşə başlamışdılar. Mitropolit Makari qoşuna şəxsən xeyir-dua vermiş, Kazan səfərinin Allah qarşısında müqəddəs borc olduğunu, bu yolda qurban gedenlərin əzbəksiz kimi cənnətə düşəcəyini vəd etmişdi.

İŞGƏL, MÜQAVİMƏT, UĞURSUZLUQ VƏ FƏLAKƏTLƏR DASTANI

Bu, çar qoşunlarının Kazana birinci yürüşü deyildi. 1469, 1505 və 1545-ci illərdə onlar şəhəri ala bilməmiş, 1487-ci ildə ələ keçirmiş, lakin tərk etməli olmuşdular. 1524, 1530, 1550-ci illərdə isə Kazan qısa müddətdə mühasirəyə alınmış, lakin bu taktika da uğur götürməmişdi. Bu dəfə onlar Kazanı biləkdaya salıb, uzun müddət təcrübə vəziyyətində saxlamağı planlaşdırır və qışı şəhərin yaxınlığında keçirməyə hazırlaşdırırlar. İndi onlar həm sayca (150 min nəfər), həm də hərbi təchizat (150 top) baxımından şəhərin müdafiəçilərini üstələyirdilər (Kazan ordusunun ümumi sayı 33 min nəfərə qatırdı, bunun da 3 mini kərməyə gəlmiş noqayılar idilər). Çar qoşununun əsas üstünlüklərindən söz açan tarixçilər iki məsələyə xüsusi diqqət yetirirlər. Birincisi, rus ordusunun bezi hissələrində tüfəng tipli odlu silahdan istifadə olunması, ikincisi isə Avropadan müzdli hərbi mütəxəssislərin gətirilməsidir. İngilis mühəndisi Butlerin sərəncamındakı xüsusi alay bəzi tərkibli minatara təchiz edilmişdi ki, bu, hərbi sahədə bölgə üçün yeni texnologiya sayılmalıdır. Butlerin alayı, həmçinin lağımçılıq və istehkamçılıq üzrə texniki yeniliklərdən istifadə etməsi ilə fərqlənirdi. Qonşu türk dövlətləri və Osmanlı imperiyasının yardım və müdaxilə təşəbbüsləri baş tutmamışdı.

Çar qoşunları Kazana çatdı kimi şəhəri dörd tərəfdən mühasirəyə aldılar. Casuslarından müdafiə işinin təşkili, qida təchizatı və içməli su mənbələri haqqında məlumat alan ruslar bu istiqamətdə təxribatlar törədi, şəhəri heyəti əhəmiyyətli resurslardan məhrum edirdilər də, Kazana girə bilmirdilər. Nəhayət, oktyabrın 2-də (yeni təqvimlə 13-də) avropalı mütəxəssislər tərəfindən 30-dek barıt çəlləyinin partladılması ilə (deyilənə görə, bunun üçün 240 pud barıt işlədilmişdi) 49 günlük mühasirədən sonra şəhərin bürcləri uçuruldu və

Qızıl Orda və onun törəmə tatar xanlıqları (tarixi-etnoqrafik очерklər)

rus qoşunu qalaya daxil oldu. Əvvəl şəhərin ətrafında səngər mübarizəsi, sonra isə şəhərin içində eibəyaxa döyüş başladı. Kazanlıların doğma şəhərlərinin müdafiəsi üçün göstərdikləri qəhrəmanlığı ümumtürk tarixinin ən şərəfli səhifələrindən biri kimi qiymətləndirən tarixçilər Seyid Qul-Şərif Mollanın ətrafında toplanan ruhanların (hafizlər, xətiblər, müzzin və müdərrişlər və s.) və əlialin əhalinin məscidi qorumaq üçün silahlı ruslara hücum çəkərək şiddətli döyüşdə şəhid olmalarını doğma yurdun və mədəni irsin müdafiəsi naminə əsəfdəkarlıq, mürdlik və şücaət nümunəsi kimi xüsusi vurğulayırlar. Xan sarayının heyətində baş verən qanlı toqquşmada Yadıqar xan və kəraci Zeniyet bəy, habelə xanın iki imliadı (süd qardaşı) esir götürüldü. (Yadıqar xan Moskvaya aparılmış, 1553-cü ildə xaç suyuna çəkilib Simeon adlandırılmış müqəbilində Kremldə məhkum edilmiş, 1565-ci ildə Moskvada ölmüşdür.)

Döyüşlər səngiyəndən sonra isə şəhərdə qorunc qətləmin və talançılıq başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, kişilərin hamılıqla qətlə yetirilməsi emri komandanlıq tərəfindən rəsmən verilməmişdir. Əsgərlər isə qadına, uşağa, yaşlıya, xəstəyə də aman vermədən, qarşılıqları çıxanı qılıncdan keçirirdilər. Əhalinin yalnız kiçik bir hissəsi döyüş-döyüş şəhərdən çıxmağa və məşələlərə çəkilməyə müvəffəq olmuş, qalanları ya öldürülmüş, ya da esir götürülmüşdü. Doğrudur, Kazan xanlığının (sonradan qohum və qonşu xanlıqların) dövlət arxivinə məhv edilmiş, amma buna baxmayaraq, Şərq mənbələrində rus qoşunlarının 1552-ci il yürüşü 25 min 190 min insanı qılıncdan keçirdiyi, 15 min 355 nəfərin esir alındığı təsbit olunmuşdur. Hesabınızdan ondakı görünür ki, işğalın ilk günü çar İvanın Kazana daxil olması üçün Nurəli darvasından xan sarayına qədər cəmi 213 metrlik məsafənin meyidlərdən təmizlənməsi əməlli-başlı müşkülə çevrilmişdi. Yolun açılmasına şəxsi heyətlin böyük bir hissəsi cəlb olunsun da, bu iş saatlarla çəkmiş, çar, nəhayət ki, şəhərə girmiş, lakin ətrafı bürüyən işgah meyid və qan qoxusuna tab gətirməyib, tez də geri-şəhər kənarında yerləşən qoragahına qayıtmalı olmuşdu. Ölənlərin dəfn olunmasından söhbət edə bilməz, cəsədləri küryüüb Volqaya tökdürdülər.

Gözü qızmış rus əsgərləri evlərə soxular, qənimət üstündə dava-dalaş salırdılar. Kazanın, demək olar, bütün sərvətləri qarət edilmiş, evlər, məscidlər dağıdılmış, şəhər xarabazara çevrilmişdi. Kazanda olarkən IV İvan şəhər valisi təyin etdiyi knyaz A.V.Qorbatı-Şuytskiyə yağınlının söndürülməsini, qənimət kimi xəzinəyə yalnız toplanan təhvil verilməsini, qalan bütün varlıqların əsgərlər tərəfindən talanması imkan yaradılmasını tapşırırdı. Oktyabrın 2-də və sonrakı günlərdə Kazanda baş verən dəhşətlər "Kazan tarixi"ndə ("Kazan salnaməsi" də adlandırınlar bu əsərin çar İvanın özü, yaxud İ.Peresvetov tərəfindən qələmə alındığını yazanlar da var) belə təsvir olunur: "...Bir kazanlıya qarşı əlli rus vuruşurdu. Rus döyüşçüləri qartalılar və ac qırğınlar öz yuvalarına uçan kimi şəhər qalalarına cumdular, dağlarda qaçan marallar təkli şəhər küçələrinə axıdılar. Ov axtaran vəhşilər kimi evlərdə, ibadət yerlərində, anbar və xəndəklərdə gizlənməmiş kazanlıları axtarıb tapır və öldürürdülər. Hardasa qoca və cavatın, ya da ortayaşılı görən kimi canlarını aldırırlar... Bütün şəhər çar səllərinə qərq oldu, acı göz yaşları axıdıldı. Qan alçaq yerlərdə yağış suyundan əmələ gəlmiş böyük gölməçələr yaratmışdı, torpaq qana bulamış və çay sula-

n qarla ələ qarışmışdı ki, insanlar yeddi gün çaylardan su içə bilmədilər. Altar və adamlar dize kimi çar içində gezdirdilər..."

...Amma təzəlikcə məlum olmuşdu ki, paytaxtın və şəhər ətraflarının tutulması ilə bütün xanlığın itaət altına alınmışı üçün kifayət deyil. Dövlətçiliyin itirilməsi ilə barışmayan kazanlıların müqavimət hərəkəti hələ qarşıda idi...

1553-cü ilin fevralında çəman yasaqlarını ("yasaq" - natural qaydada və pul şəklində ödənilən kompleks vergi idi və onun pulla ifadə edilən hissəsi yerindən və zamanından asılı olaraq dəyişirdi) ödəməkdən imtina edən bir qrup tatar çarın vergiyəçənlərinin öldürülməzlənən böyük hücumu ortaya çıxdı və adı bir qadaq hərəkəti kimi başlayan bu silahlı etiraz təzəlikcə geniş xalq kütlələri tərəfindən dəstəklənən ümum-xalq mübarizəsinə çevrildi. Çuvaşlar və çermişlər də üsyan qaldılar. Şəhərdən göndərilmiş Zeyzət və Sarının başlığı altında silaha sarılan üsyançılar Saltikovun dəstəsini məğlub etdi, 35 boyar öldü, 170 çuvas və 200 rus döyüşçüsü ilə birlikdə onun özünü də esir aldılar. Sviyajska və Vasilsursk arasındakı ulu tutuldu. Sürətlə təşkilatlanan qiyamçılar müqavimət hərəkətinin mərkəzi şəhərdən 45 kilometr şimalda yerləşən Çalım qalasına keçirdilər. Hərəkətə Sarı Batır, Mamiş Birdi, Əhməd Batır, Zeyn Seyid kimi el qəhrəmanları rəhbərlik edirdilər. Amma bu dəfə də mübarizənin legitim və mütəşəkkil karakter alması üçün xan hakimiyyətinin, ləğv edilmiş dövlət təşkilatının bəra olunması zərurəti ortaya çıxmışdı. Noqay mirzələrinin İsmayılın oğlu Məhəmməd Kazan taxtına davət olunur. Əçilər edam edilmiş rus voyevodası Saltikovun yaraq-əsələhəsini də ona hədiyyə aparmışdılar. Lakin mirzə Məhəmməd Rusiya tərəfdarı kimi ad çıxarmış atasının təsiri altında bu dəvətlə razılıq etmədi. Belə olduqca kazanlılar onun əmisini oğlunu-esir edilib Moskvaya aparılmış mülki Süyumbəkənin qarşısında Əliəkrəmi taxta keçirdilər (Əliəkrəm uzun müddədən bəri qardaşı İsmayıl mirza ilə sət rəqabət apararı Yusuf mirzənin oğlu idi). İşğal altında olan xanlığın yeni başçısı 300 silahlı noqayı ilə Sarayıqızıl Kazan xanlığına gəldi və paytaxtın Çalım qalasına köçürüldüyünü beyan etdi. Bununla Kazan xanlığının mövcudluğuna son qoymuş çar fərmanı artıq ikinci dəfə qüvvəsinə itirildi. Çar, əlbəttə ki, yaranmış vəziyyətlə barışmadı və kazanlıları itaətə məcbur etmək üçün yenidən döyüş hərəkatı qərər verdi. Rus qoşunları əvvəlcə A.F.Adaşev, sentyabrda voyevodalardan S.Mikulinski, İ.Şeremetyev və başqalarının komandanlığı altında Volqa, Kama və Vyatka çaylarında hərəkət nəzarətə götürüb əlialin xalqa qarşı şiddətli ceza əməliyyatlarına başladılar. Kazan tatarlarının yaşadığı bütün ərazilər faktiki olaraq döyüş meydanına çevrilmişdi. 250 verstlik geniş bir ərazini əhatə edən bu müdhiş əməliyyatlar zamanı ruslar kənddən kəndə keçərək, evləri yandırdı, dinc sakinləri divan tutur, günəhsiz adamları esir alır, təcirlərni mallarını yandırır və ya özbaşına müsadirə edir, etiraz edənləri öldürür, ətrafa od-ol, acı və vahimə yayırdılar. 1553-1554-cü illərin qışına doğru onlar daha 6 min kişini, 15 min qadın və uşağı esir götürmüş, ölən xarabazarlığa döndərmişdilər. Çox vaxt esirlər edam edilirdi. Voyevodalrın əlinə keşən ərazilərdə yerli əhali qoruncu işğəncələr altında çərəsə-qədet andı içmək, vergiləri ödəmək məcburiyyətində qalırdı, lakin heç bir halda Çalıma-üsyançıların üzərinə getmək tələbinə boyun gəymirdilər. Müqavimət hərəkəti gah orda, gah burda spontan şəkildə baş qaldırır, alovlanır, söndürülür, yenidən od tutub qızışırdı. 1556-cı ildə lağımclar ataraq Çalım qalasını partladan çar qoşunları ətrafı çar gölünə çevirdilər. Əliəkrəm xan və yaxın əhatəsindəki adamlar öldürüldü, üsyanın rəhbərləri xəyanət nəticəsində ələ verilib Moskvaya aparıldılar və orada edam olundular. Həmin il Arsk torpağı knyaz Mstislavskinin ceza dəstələri tərəfindən boşaldıldı, 1557-ci ildə isə xanlıq ərazisindəki son müqavimət ocaqları da söndürüldü. Beləliklə, əfsanəvi Ulug Məhəmməd xan tərəfindən qurulmasından 115 il sonra Kazan xanlığı yer üzündən silindi. "Kazan sarayı Prikazı" yaradıldı və xanlığın əraziləri Rusiya dövlətinin tərkibinə birləşdirilərək, bu qurumun ixtiyarına verildi.

Qiyamın xüsusi əməlsizliqlə yatırılması, üsyançıların sət şəkildə cəzalandırılması, real siyasət baxımından, əsasən, iki məqsəd güdürdü. IV İvan (qəddarlığına görə avropalıların "Terrible" təyini ilə dəmlədalıqları İvan Vasil-yevici ruslar "Croznıy" ("Heybatlı") adlandırır. Halbuki ona verilməmiş bu ləqəbin ingiliscədən rus dilinə "ujasnyı" ("dəhşətli") kimi tərcümə edilməsi daha düzgün sayılır. Fikrimizcə, çar İvanı ruscada olduğu kimi "Croznıy" deyil, "terrible" sözünün türkcə qarşılığı olan "Qor-xunc İvan" adlandırmaq semantik cəhətdən daha adekvat sayılmalıdır) bir tərəfdən istilə etdiyi müsəlman torpaqlarında milli azadlıq hərəkatlarına yol verilməyəcəyini göstərir, prezident yaranmasının qarşısını alır. Digər tərəfdən XVI əsrinin ikinci yarısı boyunca Kazanda adda-budda özünü bürüvə verən milli müqavimət qüvvələrini hərbi-siyasi cəhətdən dəstəkləyən qonşu müsəlman dövlətlərini də təhdid edir, onları Moskvaya qarşı ittifaqa girmək niyyətlərindən çəkindirmək istəyirdi. Bir qədər geniş yanaşdıqda isə deyə bilərik ki, rus ordusunun Kazan üzərinə son ceza aksiyası (1553-1557) Moskvanın müsəlman ələminə yönəlmiş qisasçılıq və revanşist ruhunun təcəssümü olub, bir yandan orta əsrlərin səlib yürüşlərinin davam etdiriləcəyini ("Moskva-III Roma" ideyası) göstərir, o biri yandan çox sonrakı imperialist müharibələrinin anonsunu verirdi. Yeni biri o birini istisna etmirdi. Belə dəmək mümkündür, Rusiya Kazan xanlığı ilə bütün müsəlman dünyasının girovu kimi davranmışdı.

N.MUSTAFA

⇒ Davamı növbəti sayda